

ISBN: 978-81-931719-7-9

209

मा. बाळासाहेब माने एज्युकेशन ट्रस्ट रुक्मी अंचलित.

राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य महाविद्यालय

रुक्मी ता. हातकणंगले जि. कोल्हापूर

अर्थशास्त्र विभाग

आणि

शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक असोसिएशन, कोल्हापूरचे

(सुयेक)

३४ वे वार्षिक अधिवेशन

रविवार दि. १० डिसेंबर, २०२३

शिवार्थ

स्मरणिका - २०२३

विषय:

सेवा क्षेत्राचे खाजगीकरण
प्रदुषणाचे अर्थशास्त्र

अंक
२२ वा

अध्यक्ष

डॉ. डी.के. पाटील

स्थानिक संपादक

डॉ. विजय देसाई

INDEX

SR. NO.	PAPER NAME/EDITOR NAME	PAGE NO.
विषय क्र. १ : सेवा क्षेत्राचे खाजगीकरण		
1.	STATUS OF INDIAN RAILWAY *Dr. R.G. Korbu	1-6
2.	PRIVATIZATION OF INSURANCE SECTOR IN INDIA & LIC *Dr. Prashant Yashvant Phadnis	7-10
3.	ROLE OF SERVICE SECTOR IN ECONOMIC GROWTH OF INDIA *Prof. Dr. P. S. Kamble, **Dr. Vishal Madhukar Kurane	11-18
4.	A STUDY ON INDIAN ECONOMY AND PRIVATIZATION IN SERVICES SECTOR IN INDIA *Dr. Vijay B. Desai	19-23
5.	भारताच्या आर्थिक विकासातील सेवा क्षेत्राचे योगदान *प्रो.डॉ.सौ. सुनिता एस.राठोड	24-31
6.	भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राची भूमिका : विशेष संदर्भ पर्यटन *प्रा.डॉ. ए. बी. मुळीक	32-36
7.	IMPACT OF CHANGES IN SERVICE SECTOR IN INDIA IN SHAPING THE FUTURE OF BUSINESS *Dr. Varsha Raghunath Shinde	37-43
8.	A STUDY ON PRIVATIZATION OF SERVICE SECTOR IN INDIAN ECONOMY: A CRITICAL ANALYSIS *Dr. Hindurao Vasant Sankpal	44-47
9.	सेवा क्षेत्राचे खाजगीकरण *डॉ. बिराजदार श्रीमंत महादेव	48-52
10.	WOMEN EMPOWERMENT THROUGH ENTREPRENEURSHIP SERVICE SECTOR Prof. Mrs. Sawant Satvashila Ramesh	53-55
11.	भारतीय सेवा क्षेत्राचे सर्वसमावेशक अवलोकन *डॉ. मोहन गोविंद सदामते, *सुरज रामचंद्र चिगारे	56-64
12.	INFORMATION TECHNOLOGY AND ITS IMPACT ON SERVICE SECTOR WITH SPECIAL REFERENCE TO INDIAN ECONOMY *Prof. Kishor Gajanan Sutar, ** Dr. Sanjay Dhonde	65-69
13.	खाजगीकरणाचा सेवा क्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास *मनिषा भिमराव शेळके, **प्राचार्य डॉ. एस. एम्. भोसले	70-74
14.	A CRITICAL ANALYSIS OF SERVICE SECTOR IN INDIA: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES *Dr. Dhanaji Baburao Ingawale	75-78
15.	PRIVATIZATION'S IMPACT ON LOCAL GOVERNMENT SERVICES *Dr. Pravin Gulabrao Babar	79-85

16.	THE STUDY ON WOMEN EMPOWERMENT IN MAHARASHTRA *Miss. Shirke Sadhana Uttam	:	86-91
17.	सेवा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी यांचा एक चिकित्स्तक अभ्यास *प्रो. डॉ. श्रीमती मधुरा बाबासाहेब देसाई, **कु. विश्रान्ती जांबीवंत चव्हाण	:	92-96
18.	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राची भूमिका *डॉ.मनिषा हिंदुराव पाटील	:	97-102
19.	बांधकाम क्षेत्रातील कामगारांना मिळणा-या शासकीय योजनांच्या लाभांचा व्यष्टी अभ्यास *प्रा. डॉ. व्ही. एस. विनोदकर	:	103-107
20.	सेवा क्षेत्राचा विकास *प्रा. डॉ. शंकर पांडुरंग हजारे	:	108-112
21.	भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सेवा क्षेत्राची वाढते प्राबल्य आणि कृषी क्षेत्राकडे दुर्लक्ष *डॉ. प्रसाद पांडुरंग दावणे	:	108-117
22.	महाराष्ट्रातील बस स्थानकावर एम.एस.आर.टी.सी.च्या प्रवासी सेवेचा अभ्यास *डॉ. तुकाराम राबाडे, **डॉ. अशोक जाधव	:	118-123
23.	A STUDY OF EXTERNALITIES OF SUGAR INDUSTRIES IN WALWA TAHSIL: WITH REFERENCE TO RAJARAM BAPU PATIL CO-OPERATIVE INDUSTRIES OF RAJARAMNAGAR *Prof. Dr. R. S. Naik, **Dr. Nilakhe Amruta Shital	:	124-129
24.	सेवा क्षेत्र आणि वित्तीय सेवांचे खाजगीकरण आणि घटता रोजगार *डॉ.समीर हिंदुराव गायकवाड	:	130-133
25.	SERVICE SECTOR AND DEVELOPMENT *Dr. Pradeep Rajaram Gaikwad	:	134-140
26.	सेवा क्षेत्राचे खाजगीकरण : एक आर्थिक अभ्यास *प्रा डॉ. अनिल दिगंबर वाडकर	:	141-146
27.	भारतातील समकालीन उच्च शिक्षण सेवा क्षेत्रातील आव्हाने आणि उपाय *प्रा. रोहिणी गिरीश देशपांडे	:	147-152
28.	सेवा क्षेत्रातील महारत्न कंपन्यांची सार्वजनिक क्षेत्राच्या विकासातील भूमिका कु. गंगावणे श्रद्धा मानसिंग	:	153-161
29.	SERVICE SECTOR IN INDIA AND ITS TYPES AND SIGNIFICANCE *Bhagyashree Shirish Puntambekar, **Prasad V. Zore	:	162-164
विषय क्र. २ : प्रदूषणाचे अर्थशास्त्र			
30.	AIR POLLUTION, AIR QUALITY MANAGEMENT AND ITS ECONOMIC IMPACTS ON WORKER PRODUCTIVITY *Ganesh A. Tekale, **Rahul S. Mhoparc	:	165-169
31.	BALANCING THE BOOKS OF WATER POLLUTION: ASSESSING COSTS AND COMMUNITY INVESTMENT IN KRISHNA RIVER RESTORATION *Dr. P. S. Kamble, **Dr. G. S. Kamble, ***Dr. Rani Shinde, ****Dr. Vishal. V. Ovhal *****Dr. A. C. Kamble,	:	170-180

सेवा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी यांचा एक चिकित्स्तक अभ्यास

*प्रो. डॉ. श्रीमती मधुरा बाबासाहेब देसाई

राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर

**कु. विश्रान्ती जांबीवंत चव्हाण

संशोधक विद्यार्थिनी

Email: vishrantichavan1992@gmail.com

गोषवारा: अर्थव्यवस्थेच्या प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रापैकी तृतीय क्षेत्रात सेवाक्षेत्र (Service Sector) असेही म्हटले जाते. सामान्यतः आर्थिक सेवा म्हणजे एक व्यक्ती किंवा संस्थेने दुसऱ्या व्यक्ती किंवा संस्थेला दिलेली अशी कोणतीही सेवा जिचा मोबदला (Consideration) दिला घेतला आहे. सेवा या आर्थिक कृती असतात ज्या स्वतः वस्तूचे उत्पादन करीत नाहीत, मात्र प्राथमिक व द्वितीय क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या वस्तूच्या उत्पादनासाठी मदत करत असतात. वाहतूक, साठवणूक, दळणवळण, बँकिंग, व्यापार ही काही महत्त्वाची सेवा क्षेत्राची उदाहरणे आहेत. सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यामध्ये वस्तूच्या उत्पादनात प्रत्यक्षपणे मदत न करणाऱ्या सेवांचाही समावेश होतो. उदा. डॉक्टर, शिक्षक यांच्या सेवा धोबी, न्हावी, चांभार, वकील यांच्यासारख्या वैयक्तिक सेवा प्रशासकीय व लेखा सेवा इत्यादी अलीकडे माहिती तंत्रज्ञान वर आधारित काही नवीन सेवांची निर्मिती झाली आहे. उदा. इंटरनेट कॅफे, एटीएम च्या सेवा, कॉल सेंटर, सॉफ्टवेअर सेवा इत्यादी. अशा रीतीने, सेवा क्षेत्र व रोजगाराच्या संधी हे एक व्यापक क्षेत्र असून यामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगत सेवा पासून असंघटित क्षेत्राद्वारे प्रदान केल्या जाणाऱ्या वैयक्तिक सेवा क्षेत्राचा समावेश केला आहे.

प्रस्तावना -

सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी हे अर्थव्यवस्थेच्या त्या भागाचा संदर्भ देते जे ग्राहकांना अमूर्त वस्तू किंवा सेवा प्रदान करते. यात विविध प्रकारच्या उद्योगांचा समावेश होतो. जे भौतिक वस्तूचे उत्पादन करण्याऐवजी सेवा वितरित करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यामध्ये विविध व्यवसायिक सेवांचा समावेश असू शकतो. जसे की कायदेशीर सल्ला, लेखा सल्ला, किंवा वस्तू सेवा, तसेच यामध्ये आरोग्यसेवा, शिक्षण, पर्यटन, वाहतूक, दळणवळण, दूरसंचार, बँकिंग विमा, किरकोळ मनोरंजन आणि इतर अनेक उद्योगांचा समावेश झालेला दिसून येतो. सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यामध्ये प्रामुख्याने प्राथमिक क्षेत्र क्षेत्र (जात कच्च्या मालाचे उत्खनन आणि उत्पादन समाविष्ट आहे.) आणि दुय्यम क्षेत्रात (ज्यामध्ये उत्पादन आणि बांधकाम समाविष्ट आहे.) आणि तृतीय

क्षेत्रात (प्रामुख्याने सेवाक्षेत्र विपरीत, व्यक्ती, व्यवसाय, वाहतूक किंवा इतर संस्थांना सेवा आणि तज्ञांच्या थेट तरतूदीशी संबंधित आहे. बऱ्याच विकसित देशांमध्ये सेवाक्षेत्र एकंदर अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. कर्मचाऱ्यांच्या मोठ्या भावाला रोजगार देते आणि GDP (एकूण देशांतर्गत उत्पादन) मध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते. सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यामध्ये अनेकदा तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीशी, जागतिकीकरणाशी आणि ग्राहकांच्या पसंतीमधील बदलाशी संबंधित असू शकते.

संशोधनाची पद्धत -

सदर संशोधन पेपर मध्ये सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे यासाठी दुय्यम सामग्रीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर दुय्यम क्षेत्राचा संदर्भ ग्रंथ, मासिके, पुस्तके, इंटरनेट, शोधनिबंध, अन्यसामग्री यावर आधारित यांचे थोडक्यात विश्लेषण केले

आहे. यावरून सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यांचा अभ्यास केला आहे.

४) संशोधनाची उद्दिष्टे -

१) देशाच्या अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यांच्या भूमिका अभ्यासणे.

२) सेवा क्षेत्रातील रोजगाराचे वाढते महत्त्व अभ्यासणे.

३) सेवा क्षेत्रातील आंतरराष्ट्रीय तुलनांचा अभ्यास करणे.

४) भारतातील GDP मधील सेवा क्षेत्रातील रोजगाराचा हिस्सा जाणून घेणे.

५) शिफारशी अभ्यासणे.

५) देशाच्या अर्थव्यवस्थे मध्ये सेवा क्षेत्राची भूमिका :

देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. जी ज्याच्या एकूण GDP रोजगार आणि आर्थिक वाढीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते. त्यामध्ये सेवाक्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यात काही प्रमुख भूमिका खालील प्रमाणे आहेत.

१) आर्थिक वाढ -

सेवा क्षेत्र अनेकदा आर्थिक वाढीचे इंजन म्हणून काम करते, जसजशी अर्थव्यवस्था विकसित होते. तस तसा सेवा क्षेत्राचा विस्तार होतो. ज्यामुळे उत्पादकता वाढते आणि जीवनमान उंचावते सेवा उद्योगांची वाढ एकूण आर्थिक उत्पादनात योगदान देते. आणि नाविन्य कार्यक्षमता आणि स्पर्धात्मकता वाढविण्यात मदत करू शकते.

२) रोजगार निर्मिती -

सेवा क्षेत्र हे विशेषतः श्रम केंद्रित आहे. मोठ्या संख्येने नोकऱ्या प्रदान करते. हे विविध कौशल्य स्तरावर रोजगाराच्या संधी देते. औषधे किंवा कायदा यासारख्या क्षेत्रातील उच्च विशिष्ट व्यावसायिकापासून ते किरकोळ किंवा आदरातिथ्य क्षेत्रातील वाढीमुळे कृषी किंवा उत्पादन यासारख्या इतर क्षेत्रांमधून श्रम शोषण घेण्यात मदत होऊ शकते. आणि बेरोजगारीचा दर कमी होऊ शकतो.

३) उत्पन्न निर्मिती -

सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या काही इतर क्षेत्रांच्या तुलनेत जास्त वेतन देतात. ज्यामुळे डिस्पोजेबल उत्पन्न आणि ग्राहक खर्च वाढतो. हे यामधून वस्तू आणि सेवांच्या मागणीला उत्तेजन देते ज्यामुळे आर्थिक क्रियाशीलता मोठ्या प्रमाणात वाढ होते.

४) निर्यात क्षमता -

अनेक सेवा उद्योगांमध्ये लक्षणीय निर्यात क्षमता आहे. ज्यामुळे देशांना परकीय चलन मिळू शकते. यामध्ये पर्यटन सल्ला, वित्तीय सेवा, आयटी सेवा, आणि मनोरंजन यासारख्या क्षेत्रांचा समावेश आहे. आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांना आकर्षित करणे. जागतिक ग्राहकांना सेवा प्रदान करणे आणि जागतिक आऊटसोर्सिंग मार्केटमध्ये सहभागी होणे यामधून देशांना फायदा होऊ शकतो.

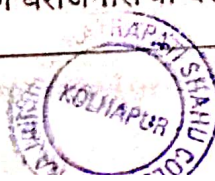
५) तांत्रिक प्रगती -

सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी हे तंत्रज्ञानातील प्रगती नाविन्य आणि उत्पादकता सुधारण्यास आघाडीवर आहे. उदा. IT क्षेत्र डिजिटल परिवर्तनामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. तर वित्तीय सेवांना बँकिंग आणि वित्तीय तंत्रज्ञानातील तांत्रिक प्रगतीचा इतर क्षेत्रावर परिणाम होऊ शकतो याची कार्यक्षमता आणि स्पर्धात्मकता वाढू शकते.

६) इतर क्षेत्रांसाठी समर्थन -

सेवा क्षेत्र अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रांना महत्त्वपूर्ण समर्थन प्रदान करते. उदा. वाहतूक आणि लॉजिस्टिक्स सेवा वस्तूंच्या हालचाली सुलभ करतात. व्यापार सक्षम करतात आणि उत्पादना आणि शेतीला आधार देतात. कायदेशीर सल्ला किंवा सल्लामसलत यासारख्या व्यवसायिक सेवा व्यवस्थापकांना जटिल नियमांमध्ये नेव्हीगेट करण्यात आणि कार्यक्षमता सुधारण्यात मदत करतात.

७) आर्थिक विविधीकरण -

सेवा क्षेत्र एकाच उद्योग किंवा क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी करून आर्थिक विविधीकरणात योगदान देते. हे आर्थिक लवचिकता आणि स्थिरतेसाठी संधी देते, कारण सेवांच्या विविध श्रेणी असलेले देश इतर क्षेत्रातील धक्के किंवा मंदीचा अधिक चांगल्या प्रकारे सामना करू शकतात.

८) सामाजिक विकास -

आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि सामाजिक सहाय्य यामध्ये आवश्यक सेवा पुरवून सेवा क्षेत्र सामाजिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते. या सेवा जीवनाचा दर्जा, मानवी भांडवल, रोजगाराचा विकास आणि सामाजिक कल्याण सुधारण्यात योगदान देतात. एकूणच, सेवा क्षेत्राची वाढ आणि रोजगाराच्या संधीत संतुलन आणि मजबूत अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक आहे. जे रोजगार, उत्पन्न निर्मिती, तांत्रिक प्रगती आणि सामाजिक कल्याणासाठी योगदान देते.

९) सेवा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधीतील वाढते महत्त्व :

गेल्या काही दशकांपेक्षाही अधिक काळात भारताचे अर्थव्यवस्थेतील एक प्रमुख व प्रेरक शक्ती म्हणून सेवाक्षेत्र व रोजगाराचे महत्त्व वाढत गेले आहे.

i) कोणत्याही देशात हॉस्पिटल, शैक्षणिक संस्था, पोस्ट व टेलिग्राम सेवा, पोलीस स्टेशन, कोर्ट, खेड्यातील प्रशासकीय कार्यालये, नगरपरिषदा, संरक्षण, वाहतूक, बँका, विमा कंपन्या इत्यादी विविध प्रकारच्या सेवांची आवश्यकता असते. त्यांना मूलभूत सेवा मानता येईल. विकसनशील राष्ट्रास सरकारला या सेवांच्या तरतुदीची जबाबदारी उचलावी लागते. जस जसा आर्थिक विकास होत जातो तस तशी सेवांची गरजही वाढत जाते.

ii) कृषी व औद्योगिक विकासाबरोबर वाहतूक व्यापार, साठवणूक यासारख्या सेवांचाही विकास होतो. प्राथमिक व द्वितीयक क्षेत्राचा जस जसा विकास होत जातो तशी या इतर सेवांची मागणी ही वाढत जाते.

iii) उत्पन्नाच्या सरातील वाढीबरोबर उच्च उत्पन्न गटातील लोक विविध सेवांचे व रोजगाराची संधी उपलब्ध करू शकतात. उदा. हॉटेल्स, पर्यटन, शॉपिंग, खाजगी हॉस्पिटल्स, खाजगी शाळा, व्यवसायिक प्रशिक्षण इत्यादी. मोठ्या शहरांमध्ये अशा सेवांचा विशेष विकास घडवून आलेला दिसून येतो.

iv) १९९१ नंतर माहिती व संपर्क तंत्रज्ञानावर (ICTS) आधारित अनेक नवीन सेवांची व रोजगारांची अत्यंत वेगाने वाढ होत गेली आहे. १०) सेवा क्षेत्राचे वर्गीकरण :

केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेच्या (CSO) नुसार सेवा क्षेत्राचे चार प्रमुख गटामध्ये विभाजन केले आहे.

- व्यापार हॉटेल्स आणि रेस्टॉरंट्स
 - वाहतूक, साठवणूक व दळणवळण
 - वित्तपुरवठा, विमा, रीअल इस्टेट आणि व्यवसाय सेवा
 - सामुदायिक सेवा (शिक्षण, संशोधन, वैज्ञानिक, वैद्यक आरोग्य इ.) सामाजिक सेवा (लोकप्रशासन, संरक्षण, मनोरंजन, करमणूक इ.)
- भारतीय रिझर्व बँक (RBI) आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) यांनी केलेल्या वर्गीकरणात बांधकाम क्षेत्राचा ही समावेश होतो.

११) सेवा क्षेत्र : आंतरराष्ट्रीय तुलना :

जागतिक व्यापार संघटनेने (WTO) दिलेला आकडेवारीनुसार २०१७ मध्ये, जागतिक जी.डी.पी. मध्ये सेवा क्षेत्राचा हिस्सा ६५.१ टक्के होता. २०१७ मध्ये, जगातील प्रमुख १५ देशांपैकी एकूण जी.डी.पी.च्या बाबतीत भारताचा ७ क्रमांक होता, मात्र सेवा जी.डी.पी.च्या बाबतीत १३ क्रमांक होता. (एकूण जी.डी.पी.च्या बाबतीत पहिला, दुसरा व तिसरा क्रमांक युएसए, चीन व जपानचा होता, तर सेवा जी.डी.पी.च्या बाबतीत पहिला, दुसरा व तिसरा क्रमांक यूएसए, जपान व चीनचा होता. एकूण जी.डी.पी. सेवा जी.डी.पी. १. यु.एस. ए. १. यु.एस. ए.

३४ वे वार्षिक अधिवेशन (सुयेक)

२. चीन. २. जपान
३. जपान ३. चीन
७. भारत १३. भारत

२०१७ मध्ये, फ्रान्स, यु.एस.ए. आणि युके यांचा जी.डी.पी. मध्ये सेवा क्षेत्राचा हिस्सा अनुक्रमे ७०.२ टक्के, ७०.२ टक्के आणि ७०.१ टक्के इतका होता. भारताच्या बाबतीत हा हिस्सा ४८.९ टक्के, तर चीनच्या बाबतीत ५१.६ टक्के होता. १२) भारतातील GDP मधील सेवा क्षेत्रातील रोजगाराचा हिस्सा :

i) जी.डी.पी. मधील हिस्सा- (Share of services in GDP)

भारताच्या जीडीपीमध्ये (घटक किमतींना व चालू किमतींना मोजलेल्या) सेवा क्षेत्राचा हिस्सा १९५०-५१ मधील ३०.५ टक्क्याहून वाढवून २०१६-१७(AE) मध्ये ५३.७७ टक्के (जी.व्ही.ए. मधील हिस्सा) इतका झाला. यावरून सध्या जी.डी.पी.मधील कृषी व उद्योग क्षेत्राच्या एकूण विषयापेक्षाही सेवा क्षेत्राचा हिस्सा अधिक झाला आहे.

भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा दर वाढवण्यात ही सेवा क्षेत्राची सर्वात मोठी भूमिका आहे एकूण जी.डी.पी.च्या वार्षिक वाढीच्या दरापेक्षा सेवा जी.डी.पी. चा वार्षिक वाढीचा दर १९७-९८ पासून सतत अधिकच राहिला आहे.

ii) राज्य जी.डी.पी मधील सेवा क्षेत्राचा हिस्सा - (Contribution of services sector in state GDP)

भारतातील बहुतेक राज्यांच्या जी.डी.पी.मध्ये सेवा क्षेत्राचे प्राबल्य आढळून येते. राज्य जी.डी.पी. मध्ये सेवा क्षेत्राचा सर्वाधिक हिस्सा असलेल्या पहिल्या चार राज्य/ केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये चंडीगड, दिल्ली, केरळ आणि महाराष्ट्र यांचा क्रमांक लागतो. सध्या ओडिसा- राजस्थानसारख्या कमी-उत्पन्न राज्यांमध्येही सेवांचा मोठा विस्तार घडून येत आहे. यावरून भारतातील सेवा क्रान्ती शोड्या राज्यांमध्ये

शिवाय.

ISBN: 978-81-931719-7-9

एकवटलेली नसून ती आधीक अधिक व्यापक होत आहे.

iii) रोजगारातील सेवा क्षेत्राचा हिस्सा -

(Services employment in India)
जरी प्राथमिक क्षेत्र (कृषी व संलग्न क्षेत्र) हे सर्वात मोठे रोजगार पुरविणारे क्षेत्र असले व सेवा क्षेत्राचा त्यानंतर क्रमांक लागत असला तरी रोजगारातील सेवाक्षेत्राचा हिस्सा वाढत असून प्राथमिक क्षेत्राचा हिस्सा कमी आहे.

राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयाच्या (NNSO) रोजगार व बेरोजगार स्थितीविषयक अहवालानुसार, २०११-१२ मध्ये कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्राचा रोजगारातील हिस्सा पुढीलप्रमाणे आहे.

रोजगारातील हिस्सा

	१९९३-९४	२०११-१२
कृषी क्षेत्र	६४.८%	४८.९%
उद्योग क्षेत्र	१५.६%	२४.३%
सेवा क्षेत्र	१९.७%	२६.८%
सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी याबाबतच्या शिफारशी:		

सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी याला विविध आव्हानांना सामना करावा लागतो. ज्यामुळे कार्यप्रणाली आणि त्यांच्या वाढीवर परिणाम होऊ शकतो. सेवा क्षेत्रामध्ये काही सामान्य शिफारशी अभ्यासल्या आहेत.

i) गुणवत्ता नियंत्रण-

सातत्यपूर्ण सेवेची गुणवत्ता राखणे हा सुद्धा त्यांच्या शिफारशी असू शकतात. कारण अनेकदा लोकांद्वारे उत्पादित व वितरित सेवा केल्या जातात. कर्मचाऱ्यांची कामगिरी, कौशल्य आणि वृत्ती यातील तपावर सेवेच्या गुणवत्तेवर परिणाम करू शकतात. सेवा प्रदा त्यांनी उच्च दर्जाची सेवा देण्यासाठी प्रशिक्षण देखरेख आणि कर्मचाऱ्यांना प्रवृत्त करण्यासाठी गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

ii) ग्राहकांच्या अपेक्षा -

सेवेच्या गुणवत्तेसाठी ग्राहकांच्या अपेक्षा सतत वाढत आहेत ते वैयक्तिकृत सोयीस्कर आणि प्रतिसादात्मक सेवा अनुभवांची अपेक्षा करतात. यापेक्षा पूर्ण करणे आणि ओलांडणे ही सेवा प्रदात्यांसाठी मागणी असू शकते ज्यामुळे त्यांना सतत नवनवीन आणि बदलत्या ग्राहकांच्या गरजांशी जुळून घेणे आवश्यक आहे.

iii) सेवांची पुनप्राप्ती -

सेवा अपयश आणि ग्राहकांच्या तक्रारी अपरिहार्य आहेत. या समस्यांचे प्रभावीपणे निराकरण करणे आणि ग्राहकांचा विश्वास परत मिळवणे हे आव्हान आहे. वेळेवर आणि कार्यक्षम सेवा पुनप्राप्ती प्रक्रिया जसे की माफी मागणी आणि कोणत्याही गैरसोयीची भरपाई करणे ग्राहकांचे समाधान राखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.

iv) स्पर्धात्मकता -

अनेक प्रदाते ग्राहकांचे लक्ष वेधून घेत असताना सेवाक्षेत्र व रोजगारांच्या संधी यामध्ये अनेकदा स्पर्धात्मक असते. सेवा प्रदात्यांनी अनन्या मूल्य प्रस्ताव देऊन ग्राहकांचे अनुभव वाढवून आणि बाजारात स्पर्धात्मक राहण्यासाठी त्यांच्या ऑफर मध्ये सतत सुधारणा करून स्वतःला वेगळे केले पाहिजे.

v) कामकाजाचे नियोजन -

लोक हे सेवा क्षेत्रातील प्रमुख स्रोत आहेत. विशेषतः उच्च उलाढाल दर असलेल्या उद्योगांमध्ये कुशल कर्मचार्यांची नियुक्ती प्रशिक्षण कायम ठेवणे हे आव्हानात्मक असू शकते. सेवा प्रदात्यांनी प्रतिभा संपादन कर्मचारी विकास आणि सक्षम आणि प्रेरित कार्यबल सुनिश्चित करण्यासाठी सकारात्मक कार्य वातावरण तयार करण्यासाठी प्रभावी धोरणे स्वीकारणे आवश्यक आहेत.

vi) तांत्रिक प्रगती -

तंत्रज्ञानातील जलद गतीमुळे सेवा क्षेत्रात परिवर्तन केले आहे. तंत्रज्ञान कार्यक्षमतेसाठी आणि नाविन्यपूर्णतेसाठी संधी देते, आणि शिफारशी देखील सादर करते. सेवा प्रदात्यांनी या प्रक्रियेत मानवी संवाद आणि वैयक्तिक स्पर्श गमावला जाणार नाही, याची खात्री करताना नवीन तंत्रज्ञानचा प्रभावीपणे अवलंब करणे आणि एकत्रित करण्यासाठी गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

vii) ग्राहकांचे वर्तन बदलणे -

ग्राहकांचे वर्तन सतत विकसित होत आहे. तसेच हे सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक घटकांनी प्रभावित होते. सेवा प्रदात्यांनी या बदलांशी जुळवून घेतले पाहिजे. आणि ग्राहकांच्या वाढत्या पसंती आणि मागण्या पूर्ण करण्यासाठी त्यांचे धोरण स्वीकारले पाहिजे.

निष्कर्ष :

अशा पद्धतीने सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधी यांचे संशोधन करताना असे दिसून येते की, सेवा क्षेत्र हे एक व्यापक क्षेत्र असून त्यांचा मोठ्या प्रमाणात विकास होत गेलेला आहे हे दिसून येते. त्याचप्रमाणे उद्योजकाला मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधीचा फायदा झालेला दिसून येतो.

संदर्भ :

- 1) Marathiword.com
- 2) Marathi.economictimes.com/businessnews.
- 3) Mr. Vikaspedia.in/education/policies and-schemes
- 4) hi.m.wikipedia.org/wiki/
- 5) भारतीय अर्थव्यवस्था, श्री रंजन कोळंबे (M.Tech, Agribusiness) भगीरथ प्रकाशन, पुणे (Academy2017-18)

&&&